

АГРАРНА ПРОБЛЕМА В ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На сучасному етапі розвитку історичної науки пріоритетним є дослідження визначальних складових нашої історії. Для України початку ХХ ст., переважна більшість населення якої в той період займалась сільськогосподарським виробництвом, такою важливою складовою нашого минулого було аграрне питання.

Аграрна історія України минулого століття містить спроби втілити в життя різні програми аграрних перетворень, відображених в діяльності політичних партій, земств, громадських організацій, а також державній політиці, які в науковій оцінці дослідників мали упереджений характер. Але остаточно розв'язати аграрну проблему не вдалося жодному уряду, який перебував при владі в Україні на протязі ХХ ст. Як правило, реформування аграрного сектору обслуговувало ті чи інші цілі певних політичних сил, а тому не могло повністю вирішити дане питання.

Кризовий стан сільського господарства підвищує в суспільстві і наукових колах інтерес до соціально-економічних проблем, особливо до процесу формування ринкових відносин. Явища і процеси, що відбувалися на терені України в минулому потребують у зв'язку з цим глибоких аналітичних і синтезованих оцінок.

У таких умовах зростає інтерес до діяльності земств України другої половини ХІХ ст., початку ХХ ст., які в своїх програмах намагались вирішити одне із найважливіших питань економіки - аграрну проблему.

Інтерес до цієї проблематики посилюється історичним значенням створеної внаслідок земської реформи 1864 р., системи місцевого самоврядування. Земства стали важливим громадським інститутом, у них ми бачимо елементи громадянського суспільства, спробою самоврядування, адже вони сприяли формуванню громадянської самосвідомості. Ось чому

вивчення їх досвіду має велике наукове та практичне значення для формування сучасної української правової держави. Саме усвідомлення важливості історичного досвіду земського самоврядування значно активізувало наукові пошуки дослідників в останні роки. Про це свідчить велика кількість праць істориків-науковців, практиків-адміністраторів, проведення науково-практичних конференцій щодо самоврядування тощо. Надзвичайно різноманітний спектр літератури з земської тематики, від окремих статей, до великих узагальнюючих праць, ставлять перед дослідниками питання про необхідність їх історичного узагальнення. Потреба в такому дослідженні обумовлюється й тим, що до цього часу все ще відсутні праці, які б дали, на основі критичного аналізу, цілісну картину вирішення українськими земствами на початку ХХ ст. аграрного питання.

Зазначена проблема має досить широку історіографію. Вивчення розпочалося в дореволюційний час. Значний фактичний і статистичний матеріал зібрано в узагальнюючих працях, написаних до ювілею земств [1]. Вони показані як органи місцевого самоврядування, спроможні вирішувати доленосні питання. Взаємовідносини губернських і повітових земств знайшли відображення у працях Н. Авінова, М. Свешнікова, С. Шаха, М.Каришева [2, 3]. Свій погляд на земський рух виклав М. Драгоманов [4]. С. Вітте проаналізував перспективи співіснування урядових установ та органів місцевого самоврядування [5]. Радянська історіографія лише в 1950-ті роки привернула увагу до земств. Праці П. Зайончковського, В. Борисенка, А. Волощенко, А. Катренка та інших, не зважаючи на панування певних ідеологічних схем, в цілому відтворили діяльність цих органів [6]. Чільне місце в емігрантській зарубіжній історіографії земств посідають дослідження О. Моргуна та В. Кедровського. [7]. В сучасній українській історіографії земська проблематика відноситься до найпопулярніших [8,9]. Поряд з аналізом діяльності земств щодо розвитку освіти, медицини, агротехніки, зв'язку тощо в літературі не знайшло спеціального відображення розуміння земствами шляхів розв'язання аграрної проблеми. Тому метою даного

дослідження є з'ясування ступеню усвідомлення земствами аграрної проблеми у передреволюційну добу, визначити шляхи її вирішення. .

Джерелами даного дослідження послужили документи громадських об'єднань, земств, матеріали судочинства. Вони зосереджені в архівах, насамперед Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, частина їх опубліковані і зберігаються в бібліотеках України, передусім у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського .

Землеробська праця на початку ХХ ст. у власному господарстві служила головним джерелом селянського добробуту, і тому всі прагнення села були спрямовані до того, щоб вивести селянське господарство із вкрай важкого становища, і поставити його в умови, котрі б забезпечили нормальний і успішний його розвиток. У вироках і петиціях селяни називають себе споконвічними хліборобами, а землеробство – споконвічним заняттям, яке доводиться кидати через нестатки.

Причин занепаду селянського господарства вказувалося багато - податки й оренди, відсутність освіти й спеціальних знань тощо, але всі вони, зрештою, зводилися до однієї - до малоземелля й утисків з боку поміщиків. Сам факт малоземелля ніким не заперечувався, навіть поміщиками й дворянами. Але якщо всі сходилися у визнанні факту малоземелля, то в оцінці його думки розходилися.

На засіданнях Харківської губернської земської ради 3 квітня й 28 травня 1905 року обговорювалося селянське питання. І з перших зауважень воно звелося до питання про землю. І.К. Грищенко на першому засіданні запропонував порушити питання "зовсім прямо", розглянути принципово, "чи досить у населення землі чи її недостатньо" [10]. На наступному засіданні М.М. Миклашевський визнав за необхідне залишити правове питання осторонь і обговорити аграрне питання. М.І. Ковалевський зауважив, що без нового наділення селян землею обійтися не можна: "Тепер припадає 0,2 дес. на душу населення. При цих умовах одна воля не дасть добробуту". М.М. Медиш погоджується, що "треба спочатку вгамувати голод

у землі й паралельно із цим всіма способами допомогти народу підтягтися до самопомоги й самодіяльності" [11]. У визнанні малоземелля в раді не виникало розбіжностей; вони почалися під час обговорення заходів щодо усунення малоземелля, в оцінці малоземелля. Одні вбачали тягар в общинному землеволодінні й пропонували "стерти з обличчя землі громаду"; інші - в дефіциті у населення "самопомоги й самодіяльності"; треті вважали аграрне питання "по суті ще в значній мірі агрокультурним і фінансовим". Далі відстежуються ще разючіші розбіжності. Проф. Левитський визначав дві основні причини селянського об'єднання: малоземелля й недолік творчих сил у самому селянстві, і далі, розвиваючи ці положення, висловлює переконання, що "аграрна реформа повинна відбутися на ґрунті приватної власності" і "що тільки латифундії повинні бути експропрійовані"[12]. П.А. Петров стверджував, що "правильно поставлене велике господарство дає більше навколишньому населенню, ніж воно саме може одержати, господарюючи по своєму". А.Є. Єфименко дає історичну довідку, з якої стверджує, що вимога народу - "земля повинна належати робітникам" є "особливість російського історичного розвитку". Зрештою рада прийшла "до одноголосного переконання", що аграрне питання не можна вирішити "без статистичного дослідження" [13].

Питання було перенесено до повітових економічних рад - Харківської, Змієвської, Куп'янської і Старобільської, на засіданнях яких були запрошені селяни.

На засіданні Харківської земської ради частина селян вказувала на малоземелля й громаду, як головні гальма в розвитку селянського добробуту. Селяни підняли питання: "Чи бажано збереження общинного землеволодіння при балотуванні питання". Всі селяни висловилися проти збереження як великих, так і дрібних громад, при цьому вказують на закон від 14 грудня 1893 року, що створив примусове общинне землеволодіння. Перед розглядом питання про малоземелля селяни висловили свою точку зору на розміри споживчої земельної норми на родину в 4 - 5 душ. Із двадцяти показань було

одне за 4 дес., одне – за 5 дес., вісім – за 6 дес., два – за 8 дес., чотири – за 9 дес. і чотири за 12 де. Селяни також висловилися з питання про те, хто має право на нове наділення землею, в тому розумінні, щоб урахувалися всі "тяготеющие" до землі.

На засіданні Зміївської земської ради після тривалих обговорень норма наділу була прийнята в розмірі 20 дес. на родину, або 4 дес. на душу. Рада висловилася за перевагу общинного володіння перед товариським і подвірним. Стосовно націоналізації рада дійшла висновку, "що населення бажає, щоб вся земля була державною власністю" [14].

Питання про споживчу норму гаряче дебатовалося на засіданні Куп'янської земської ради; думки розділилися. Більшість зупинилися на нормі в 30 дес. А селянин Попов вважав, що селянський двір не в змозі обробити такої площі і пропонував норму в 10 дес. Рада, однак, зупинилася на попередній нормі, але, крім цього, одноголосно визнали необхідним негайно довести наділ малоземельних і безземельних селян до 9 дес. Рада визнала "кращою формою селянського господарства подвірне при подвірному володінні землею". Щодо націоналізації землі відмовилася висловлюватися, тому що питання мало знайоме населенню.

На засіданні Старобільської земської ради були представлені результати опитування населення з аграрного питання. Повітовий агроном дав зведення близько 400 думок про норми наділу, причому, виявилось, що середня норма "для прогодування" визначається в 1,25 дес. на душу (від 1 до 2 дес.), а для використання робочих сил - 5 дес. на душу. Інший доповідач по тому ж питанню дав інші дані, добуті також шляхом опитування сільського населення, а саме: для прогодування родини в 5 осіб необхідно 5 дес. землі, а для використання робочих сил – 10, а краще 20 дес. Рада зупинилася на нормі, запропонованій першим доповідачем - по 1.25 дес. для продовольства й по 2,5 для використання робочих сил. Опитування населення про громаду не дало позитивного результату; думки опитаних осіб розділилися навпіл: половина була за громаду й половина проти. Рада одноголосно визнала повну

волю переходу від общинного володіння до подвірного й назад. З питання про націоналізацію землі від 30 до 40 % опитаних селян ухилилися дати певну думку, тому що не розуміли питання, а інші висловилися за націоналізацію землі, при неодмінній умові, що розподіляти землю на правах оренди будуть не чиновники, а місцеві народні виборні [15]. Селянин С. на засіданні ради поставив запитання, чи має право рада обговорювати питання про визнання землі державною власністю, як питання загальнодержавного значення. Просторість і неясність питання, мабуть, збудила в ньому деякі побоювання. Інший селянин відмовився висловитися по питанню про націоналізацію, тому що вважав себе не уповноваженим по цьому питанню, а селянин С. запитав: "Кому вигідно, щоб селянська земля була державною власністю"[16].

У Катеринославській губернії 12 - 15 грудня 1905 року відбувалися наради земських голосних під керівництвом голови губернської земської управи з питань державного благоустрою; у числі питань було поставлено й аграрне. От постанови, прийняті нарадою: "1) варто наділити землею безземельне й малоземельне сільське населення; 2) безземельними визнаються ті селяни й хлібороби, які живуть у селі, займаються хліборобством і в цей час законного права на землю не мають; 3) збори не в змозі визначити норму, нижче якої господарства повинні вважатися малоземельними; для встановлення цієї норми в повітах повинні бути утворені комісії, які зберуть необхідний матеріал; 4) питання про негайне задоволення земельних потреб безземельних і малоземельних селян і інших дрібних землевласників, а також питання про впорядкування переселення, повинні бути поставлені на першу чергу для того, щоб Державна Дума виробила закон про обов'язкове відчуження приватновласницьких земель у випадках державної необхідності" [17]. Потім збори висловлюються про порядок дозволу питання на місцях, про роль земств й селянського банку й про місцеві комісії.

Ананьївське повітове земство Херсонської губернії, у надзвичайних зборах 5 лютого 1906 р., обговорюючи питання "про сприяння повітового

земства селянському банку в справі допомоги селянам Ананьївського повіту", ухвалило порушити клопотання, щоб розширення селянського землеволодіння було почато з казенних земель, при цьому вказували, що бажано, щоб селянський банк купував нарівні із приватновласницькими землями також землі повітові й монастирські.

На надзвичайних Таврійських губернських земських зборах голосним м. Пастка була внесена пропозиція порушити клопотання про націоналізацію землі; пропозиція була підтримана селянами, але відхилена землевласниками, які становили в зборах більшість [18].

Селянське питання обговорювалося на багатьох земських зборах, і майже скрізь земства доходили висновку про необхідність розширення селянського землеволодіння.

У Миколаївських повітових екстрених земських зборах брало участь до п'ятисот селян із правом дорадчого голосу. Ці надзвичайні збори (10 січня 1906 р.) пройшли дуже жваво, у зразковому порядку й винесли резолюцію, в якій земельне питання вирішувалося в наступних двох коротких пунктах: "1) земля, як дарунок божий, повинна належати всьому народу; 2) тимчасово користуватися землею може тільки землевласник, обробляючи власною працею своєї родини на общинному початку при зрівняльному користуванні нею, а інші, котрі не обробляють своїми руками землю, мають право пристрою на ній необхідного житла [19].

Таку ж резолюцію винесла нарада із селянами Кременчуцької повітової земської управи. А пункт сьомий пропонував розв'язати аграрне питання в такий спосіб: "Для усунення волаючого нестатку в землі й несправедливості в користуванні нею необхідно, щоб всі землі, будь-то державні, удільні, кабінетські чи приватновласницькі, були визнані народними й передані йому безплатно; закони про користування землею повинні бути встановлені установчими зборами" [20].

Таким чином, на початку ХХ ст. аграрне питання зробилося "цвяхом" не тільки земських зборів, але й усякого роду нарад, мітингів, на яких

обговорювалися поточні державні питання. Аграрне питання на земських зборах було одним із найважливіших, але активності в його вирішенні, проаналізувавши різноманітні джерела, ми не простежуємо. Обговорення шляхів вирішення аграрної проблеми відбувалося в'яло; широка постановка питання викликала глуху й рішучу опозицію в більшості зборів, які намагалися ухилитися від розгляду питання у всій його повноті. У жоднім питанні місцевого життя земство не почувало себе таким відірваним від населення і його кровних інтересів, як у питанні про землю. Земські наради з аграрного питання оживали тільки тоді, коли в нарадах брали участь представники селян, і тому в більшості земств обговорення аграрного питання переносилося в економічні ради й приватні наради за їхньої участі. Такі наради виносили більш певні постанови, ніж земські збори у звичайному їхньому складі. Присутність на земських нарадах селян скрізь надавало рішенням силу, змістовність і рішучість. Чим більше було селян, тим більше послаблявся вплив земців на результат наради, і резолюції вироблялися в душі дуже широких, але невизначених вимог. Аграрне питання на початку ХХ ст. обговорювалося на дуже багатьох земських зборах, і майже скрізь земства доходили висновку про необхідність розширення селянського землеволодіння.

На початку ХХІ ст. реформування аграрного сектору є надзвичайно актуальним для нашої держави. Вивчення досвіду діяльності земств, розробки проектів перетворень у даній сфері та втілення їх в життя, повинно бути вартим уваги не лише дослідників, а й відповідних державних структур. Це допоможе краще зрозуміти сутність тенденцій нинішнього розвитку сільського господарства України, дозволить уникати попередніх помилок і прорахунків на сучасному етапі.

Література

1. Мордовцев Д. Десятилетие русского земства. 1864-1875. – СПб., 1877. – 374 с.; Веселовский Б.Б. История земств за сорок лет: В 4 т. – СПб.:

Изд. О. Поповой, 1911.; Юбилейный земский сборник / Под ред. Б. Веселовского, З. Френкеля. – СПб.: Изд. О.Поповой, 1914. – 467 с.; Милов Г. К 50-летию учреждения земства // Черниговская земская неделя. – 1914. - №1, 3, 5, 7.; Львов Г., Полнер Т. Наше земство и 50 лет его работы. – М.: Задруга, 1914. – 60 с.

2. Свешников М.И. Программа сведений для истории земских учреждений в России. – СПб.: Тип В. Демикова, 1890. – 36 с.; Шах С. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств // Русская мысль. – 1900. – Кн. 2. – С. 80-94.; Авинов Н. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств. – Саратов: Изд. Сарат. зем. Недели, 1904. – 90 с.

3. Карышев Н. Земские ходатайства 1864-1884 гг. – М.: Изд. кн.. маг. А. Ланга, 1890. – 272 с.

4. Драгоманов М.И. Земский либерализм в России // Собр. полит. соч.: В 2 т. – Paris: Освобождение, 1906. – Т. 2. – 874 с.

5. Витте С.Ю. Самодержавие и земство. – Штудгарт: Заря, 1903. – 212 с.

6. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Укравіні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. – К.: Наук. думка, 1974. – 222 с.; Катренко А.М. Земський буржуазно-ліберальний рух на Україні в 70-80-х рр. ХІХ ст. // Вісник Київ. ун-ту. Істор. науки. Серія історія. – К., 1975. – Вип. 17; Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-80-х роках ХІХ ст. – К., 1980.

7. Моргун О. Українські діячі в земствах // Український історик. – Мюнхен, 1969. - № 1-3. – С. 56-68.; Кедровский В. Обрисы минувшего // Константи. – 1996. - № 2. – С. 67.

8. Лохматова А. Катеринославське земство. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 1999. – 197 с.

9. Рахно О. Листи Олексадра Русова до Іллі Шрага // сіверянський літопис. – 1999. - № 2. – С. 142-147.; Журавльова Т. Діячі чернігівського

земства початку ХХ ст. (за спогадами М. Могилянського) // Сіверянський літопис. – 1999. - № 4. – С. 135-139.; Дмитренко О. Роль земства у розвитку селянської кооперації на Чернігівщині (1865-1917 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 45-53.; Половец В. Федір Михайлович Уманець: громадська та наукова діяльність (1841-1918 рр.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 97-121.

10. Обзор экономических мероприятий харьковского земства. – Харьков, 1906. – С. 109-110.

11. Там само. – С. 117.

12. Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос. Сб. статей. Т. 2. – М.: Беседа, 1907. – С. 375.

13. Центральний державний історичний архів України (ЦДАК України), ф. 2023, оп 1, спр. 57, арк. 178.

14. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 82, оп. 1. спр. 116, арк. 2-3.

15. ЦДАК України, ф. 1475, оп. 2. спр. 317, арк. 127.

16. ДАХО, ф. 304, оп. 2. спр. 213, арк. 16.

17. Протоколы общего собрания земских гласных Екатеринославской губернии 12 – 15 декабря 1905 г. – Екатеринослав, 1906. – С. 30-32.

18. ДАХО, ф 5, оп. 1. спр. 14, арк. 20-21.

19. Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос. Сб. статей. – С. 380.

20. Там само. – С.382.

Анотація

У статті досліджено аграрну проблему в Україні на початку ХХ ст. в діяльності земств. На значній джерельній базі висвітлено основні вимоги земств, сформовані в ході боротьби за вирішення аграрного питання.

Аграрне питання обговорювалося на багатьох земських зборах, і майже скрізь земства доходили висновку про необхідність розширення селянського

землеволодіння. Автором здійснено порівняльний аналіз аграрної проблеми України (поч. XX ст. – поч. XIX ст.).

Summaru

In article explored agrarian problem in Ukraine begin XX centuries in activity zemstvo. On significant documentary base are shown the main requirements zemstvo, formed in the course of fight for decision of the agrarian question.

The Agrarian question was discussed on many zemstvo meeting, and nearly everywhere zemstvo came to conclusion about need of the expansion peasant land holdings.

Відомості про автора

Лук'яненко Володимир Петрович

Ст. викладач кафедри суспільних наук Горлівського Автомобільно-дорожнього інституту Донецького національного технічного університету, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Донецького національного університету.

Коло наукових інтересів: Аграрні відносини в Україні на межі XIX-XX ст.

Дом адреса: 84627, м. Горлівка, вул. Гагаріна, буд. 57, кв. 12

Сл. адреса: 84601, м. Горлівка, вул. Кірова, буд. 51.

Конт. телефон: роб. (06242) 55-35-97, моб. (050) 642-79-79

Ел. пошта: lukyanenko_v@mail.ru